

УДК 159.922.73:364.62-053.3

СОЦІАЛЬНА ВЗАЄМОДІЯ ДИТИНИ РАНЬОГО ВІКУ З БЛИЗЬКИМ ДОРΟΣЛИМ У КОНТЕКСТІ РАНЬОЇ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Ольга Складняська, Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, м. Київ, Україна

Окреслено основні теоретичні положення щодо розвитку соціальної взаємодії дитини раннього віку, наведені дані досліджень соціальної поведінки немовлят та їх матерів, сформульовані якості поведінки дорослого, що сприяють формуванню соціальної взаємодії дитини раннього віку. Охарактеризовані чинники, що ускладнюють формування якісної соціальної взаємодії дитини із порушеннями психофізичного розвитку та її матері. Висвітлені деякі теоретичні аспекти надання допомоги дітям раннього віку із порушеннями розвитку.

Ключові слова: дитина раннього віку, дитина з порушеннями психофізичного розвитку, соціальна взаємодія, соціальна поведінка, рання допомога.

Ольга Складняская, Институт специальной педагогики НАПН Украины, г. Киев, Украина

Социальное взаимодействие ребёнка раннего возраста с близким взрослым в контексте ранней психолого-педагогической помощи

В статье освещены теоретические аспекты становления социального взаимодействия ребенка раннего возраста с близким взрослым, приведены данные исследований социального поведения младенцев и их матерей, сформулированы характеристики поведения взрослого, которые способствуют формированию качественного социального взаимодействия у ребенка раннего возраста. Охарактеризованы факторы, усложняющие формирование эффективного социального взаимодействия ребенка с нарушениями психофизического развития и его матери. Освещены некоторые теоретические аспекты оказания помощи детям раннего возраста и их родителям.

Ключевые слова: ребенок раннего возраста, ребенок с нарушениями психофизического развития, социальное взаимодействие, социальное поведение, ранняя помощь.

© Складняська О., 2017

Olga Sklianska, Institute of Special Pedagogy The National Academy of Pedagogical science of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Social interaction of an early age child with a close adult in the context of early psychological and pedagogical assistance

Actuality of research is based on processes of reformation of state system of special needs education in Ukraine and providing psychological and pedagogical assistance for an early age children with disabilities. The main goal of this article is to put theory of early interaction in to area of interest special education and special psychology. The article highlights the theoretical aspects of the formation of social interaction of an early child with a close adult, presents researches of the social behavior of infants and their mothers. Author emphasize the importance of properly organized interaction between infants with or without disabilities and their close adult person. In article are described the characteristics of adult behavior that contribute to the formation of effective social interaction with infants. The factors that complicate the formation of effective social interaction of the child with disabilities and his mother are characterized in article. There are some theoretical aspects of rendering assistance to young children and their parents in article.

Keywords: early age child, a child with disabilities, social interaction, social behavior, early care.

Надання допомоги дітям із порушеннями в розвитку має розпочинатися якомога раніше. Необхідність та ефективність якомога більш раннього виявлення проблем у розвитку та своєчасного втручання в процес становлення дитини зумовлюють розвиток нових діагностичних методів у медицині та психології, нових форм допомоги. У світлі цієї ідеї набуває актуальності всебічне вивчення особливостей нормативного й порушеного психічного розвитку дитини раннього віку та чинників, що можуть забезпечити кращий розвиток або формування компенсаторних механізмів, запобігання виникненню вторинних дефіцитів. Результати цих досліджень дають можливість розробляти ефективні форми підтримки дитинства а також технології допомоги дітям раннього віку із порушеннями в розвитку.

Рання психолого-педагогічна допомога, рання реабілітація та раннє втручання активно запроваджуються в Україні в останнє десятиліття [1; 3; 7; 11]. Однак варто зазначити, що для педагогів та психологів системи освіти дитина раннього віку (від 0 до 3 років) та специфіка її розвитку є досить новим «об'єктом роботи». Традиційно дітьми з порушеннями в розвитку до трьох років опікувалися заклади охорони здоров'я та соціального захисту населення. Тож вивчення особливостей психічного розвитку дітей раннього віку й психологічних чинників, що сприяють їх кращому розвитку актуальні для української психологічної науки та практики.

Мета статті – здійснити аналіз літературних джерел, що висвітлюють дослідження соціальної взаємодії дитини раннього віку з близьким дорослим, та окреслити основні теоретичні положення, важливі для вивчення особливостей соціальної взаємодії з близьким дорослим дитини з порушеннями психофізичного розвитку.

Вивчення психічного розвитку дітей неможливе без врахування специфіки етапів онтогенезу та особливостей розвитку, властивих для кожного конкретного періоду життя дитини. Етапність розвитку й сутність кожного етапу спираються на поняття віку. Виділяють два рівня аналізу поняття віку: По-перше, календарний (хронологічний) вік – це лише кількісне абстрактне поняття, що визначає тривалість існування індивіда. По-друге, умовний вік (або вік розвитку) – визначається шляхом встановлення місця розташування об'єкта у деякому еволюційно-генетичному ряді, в деякому процесі розвитку, ґрунтуючись на знаходженні кількісних та якісних ознак. Зокрема, психологічний вік встановлюється шляхом співвіднесення рівня психічного розвитку індивіда із відповідним нормативним рівнем. Саме *психологічний вік* – важлива категорія для дослідження особливостей розвитку та побудови корекційно-розвивального впливу для дітей із порушеннями розвитку.

Для більш ґрунтовного розуміння категорії психологічного віку, ми спираємося на концепцію, яка належить Л. Виготському [2]. Він розглядав психологічний вік у якості специфічного типу побудови особистості та діяльності, цілісного динамічного утворення. Л. Виготський запропонував характеризувати вік з позицій психічних і соціальних змін, що вперше виникають у визначеному віковому проміжку та визначають свідомість дитини, її відносини із середовищем, процеси зовнішнього та внутрішнього життя та весь хід розвитку. З цієї позиції структуру психологічного віку складають з характеристики *соціальної ситуації розвитку дитини, провідного типу діяльності та головних психологічних новоутворень* даного вікового етапу (Л. Виготський, О. Леонт'єв).

У період від народження до трьох років різні дослідники виділяють закономірні зміни стадій розвитку спираючись на різні критерії. Для вирішення основних завдань дослідження нами обрано кілька відомих періодизацій раннього дитинства.

Таблиця 1

Співвідношення вікових періодизацій розвитку дитини від народження до 3-х років

Джерело або автор періодизації	0 – 4 тижні	4 тижні – 2 міс	2 міс – 1 рік	1 – 2 роки		2 – 3 роки
Медична класифікація	Період новонародженості	Грудний період		Раннє дитинство		
Виготський Л.	Криза новонародженості		Стабільне немовля	Криза одного року	Стабільне раннє дитинство	Криза трьох років
Ельконін Д.	Немовля			Раннє дитинство		
Фрейд З.	Оральна стадія			Анальна стадія		Фалічна стадія
Еріксон Е.	Базисна довіра проти базисної недовіри			Автономія проти сорому		Інтуїція проти провини

Науковий інтерес і суспільна увага до психічного розвитку немовлят та дітей раннього віку дали змогу отримати нові відомості про важливі феномени життя людини та найперші в онтогенезі форми взаємодії зі світом. Р. Мухамедрахімов (2003) виділяє три періоди дослідження немовлят у психологічній науці. Перший період – ретроспективного дослідження, вибудовування розуміння немовляти через вивчення дорослої людини. До цього періоду віднесено роботи З. Фрейда. Саме в психоаналітичній теорії вперше була сформульована як постулат визначна роль раннього дитячого досвіду для подальшого психічного розвитку дитини. Другий період – прямих спостережень за соціально-емоційною поведінкою немовлят та дітей раннього віку. До другого періоду віднесено дослідження результатів відокремлення дитини від матері (А. Фрейд, Р. Спітц, Дж. Робертсон, Дж. Боулбі) та спостереження за соціальною поведінкою матері та немовляти (Д. Віннікот, М. Лісіна, О. Смірнова та ін). Третій період – експериментальні дослідження соціально-емоційного розвитку немовлят у взаємодії із близькою дорослою людиною та теоретичні узагальнення отриманих даних (Д. Стерн, Льюїс, М. Єйнсворт, Дж. Боулбі, та ін.).

Осмислення отриманих даних у рамках різних теоретичних підходів надало нам різні концепції психічного розвитку немовляти та суттєвих феноменів психічного життя маленької дитини. Однак, не зважаючи на розбіжності в теоретичних підходах, усі дослідники відмічають важливість досвіду взаємодії та якості спілкування дитини із найближчою дорослою людиною, найчастіше – із матір'ю, для подальшого розвитку дитини і формування її особистості.

Як зазначає Р. Мухамедрахімов, *соціальна взаємодія* – поведінка, яка має конкретні ознаки, яку можна спостерігати, описати, а отже виміряти [8]. Взаємодія малюка з дорослим з перших хвилин життя відбувається в процесі догляду, годування, переодягання, тримання на руках. Малюк, що не володіє мовленнєвими засобами спілкування, вступає у кінетичну взаємодію із матір'ю. Реалізуючи напруження потреби через плач, рухову активність або позіхання, дитина водночас надсилає матері так звані первинні рефлекторні комунікативні сигнали. Сигналом від дорослого для дитини (у випадку формування якісної взаємодії) є поява дорослого, втручання в стан дитини, що призводить до задоволення потреб. Через недиференційовані сенсорні відчуття комфорту, дискомфорту, напруження, задоволення, заспокоєння він приймає відповідь на свої сигнали та закарбовує первинний досвід взаємодії на невербальному рівні у формі чуттєвих вражень.

Численні експериментальні дослідження свідчать про те, що немовлята частіше цікавляться соціальними стимулами, їх сприймання та запам'ятовування більшою мірою сконцентровані на прийнятті соціальних сигналів, зокрема таких як обличчя або голос людини (Lewis, 1987). У дослідженнях розпізнання мовлення було визначено, що серед звуків тієї самої частоти, що й голос людини, немовлята віддають перевагу саме голосу людини (Stern, 1985), розрізняють звук власного плачу та плачу інших, виявляють переважний інтерес до голосу матері (Field, 1990).

Так само мати демонструє специфічні моделі комунікативної поведінки, завдяки яким вона стає більш зрозумілою для дитини. Дослідження показали, що звертаючись до дитини раннього віку, мати (та більшість інших дорослих) змінюють тембр голосу на більш високий, використовують короткі слова, повторюють фрази, вимовляють свої звертання більш протяжно, більш виразно артикулюють та роблять довші паузи при очікуванні реакції малюка. Ці

особливості не спостерігаються при спілкуванні із дорослими чи із старшими дітьми [13]. Така специфічна манера мовлення названа орієнтованим на немовля мовленням «infant-directed speech» (Sickert, 2005), або «baby-talk» (Stern, 1985). Вважається, що *орієнтоване на немовля мовлення* («infant-directed speech») є універсальним для всіх культур, де батьки приділяють увагу спілкуванню із немовлям, спрямованому на відгук. Специфічними є також жести та рухи, спрямовані до немовлят. Говорячи до дитини, мати та інші дорослі демонструють перебільшено виразну міміку, довше, ніж у спілкуванні з дорослим, утримують вираз обличчя, зберігають контакт очей при мовленні, можуть наближати обличчя до обличчя дитини та віддалятися протягом спілкування. Специфічні рухи та жести, спрямовані до немовлят, уперше названі «motionese» дослідниками Brand, Baldwin, and Ashburn (1999). Комплекс поведінкових проявів матері, що є складовою батьківської поведінки, є комплементарним до вродженого репертуару поведінки немовляти та має назву «*викликана немовлям соціальна поведінка*» (Stern, 1977).

Х. Папушек (2000) вважає ці взаємні прилаштування матері та немовляти еволюційно значущими механізмами, що забезпечують виживання дитини. Отже, з одного боку, маленька дитина викликає до себе особливу поведінку матері, водночас з іншого боку – вона максимально спрямована на сприймання поведінки матері. Викликана немовлям соціальна поведінка різних дорослих має індивідуальні відмінності, але як усі генетично зумовлені реакції має спільні риси. Дослідження також показали, що викликана немовлям соціальна поведінка проявляється несвідомо не тільки у матері, але й у інших близьких дорослих (L. Beckwith, D. Stern, T. Field).

Отже не можна сказати, що дитина є пасивним об'єктом впливу дорослого бо вона подає сигнали про дискомфорт і так ініціює дії дорослого. Ці сигнали можна віднести до перших проявів *невербальної комунікації*. Першим актом власне спілкування дитини вважається комплекс поживлення, що складається з доступних спостереженню проявів, таких як усмішка, активізація рухової активності й активізація вокалізацій та є проявом емоційно позитивного налаштування дитини на взаємодію з дорослим.

У 80-их роках минулого століття М. Лісіною у було сформульовано *концепцію онтогенетичного розвитку психіки в спілкуванні* [6]. Згідно з цією концепцією розвиток психіки дитини відбувається в спілкуванні з дорослим, і саме спілкування з дорослим є специфічною для дитини діяльністю. *Спілкування*, за визначенням М. Лісіної та її послідовників, – це така взаємодія людей, під час якої вони обмінюються різною інформацією: думками, почуттями, намірами. Метою такої взаємодії є встановлення стосунків і поєднання зусиль для вирішення спільних завдань. Обов'язковою умовою взаємодії, яку можна вважати спілкуванням, є активність усіх учасників і чергування суб'єктної та об'єктної позицій.

Сформована потреба в спілкуванні, рамках даної концепції, служить маркером благополучного психічного розвитку немовляти та важливою умовою розвитку. Про сформованість потреби в спілкуванні свідчать такі ознаки: 1) наявність інтересу та уваги до іншої людини; 2) емоційні прояви по відношенню до іншої людини; 3) наявність ініціативних дій; 4) чутливість дитини до відношення іншої людини до неї. М. Лісіна відмічає, що потреба в спілкуванні, яка є притаманною дитині, поступово стає більш усвідомленою та формується у взаємодії з дорослим.

Вирішальну роль у поступовому становленні й розвитку потреби в спілкуванні відіграють впливи близьких дорослих. М. Лісіна також наголошує, що на кожному етапі дитинства існує оптимальна форма взаємодії дорослого з дитиною, яка найкраще відповідає індивідуальним потребам та особливостям малюка. І лише за умови розвитку форм спілкування відповідно до потреб дитини, що також змінюються в процесі розвитку та дорослішання, спілкування стає повноцінним джерелом психічного розвитку.

Засновники теорії прихильності Дж. Боулбі та М. Ейнсворт вважають, що до 12 – 18 місяців на основі досвіду соціальної взаємодії діти формують певну модель уявлень про себе та свої стосунки з близьким дорослим. Інші дослідження також підтверджують, що в довербальному періоді немовлята від чотирьох місяців будують власні базові уявлення внаслідок отримання нового досвіду та поведуть себе відповідно до цих концептів [9]. Згідно з теорією прихильності результатом соціальної взаємодії протягом першого року життя дитини є формування емоційної прив'язаності дитини до дорослого, що забезпечує захист та здатний заспокоїти в ситуаціях стресу. Основною фігурою прихильності найчастіше виступає мати, але це може бути інша доросла людина, що тривало здійснює функції догляду, задовольняє потреби в спілкуванні та емоційній регуляції дитини. Дж. Боулбі та М. Ейнсворт у результаті експериментальних досліджень виділили типи прихильності:

– *безпечна прихильність* базується на уявленнях про стабільну фігуру прив'язаності та дає змогу дитині деякий час почуватися в безпеці навіть у ситуації, коли важлива доросла людина фізично відсутня.

– *три типи небезпечної прихильності*: небезпечна прихильність уникаючого типу, небезпечна прихильність амбівалентного типу, небезпечна прихильність дезорганізованого типу.

Вважається, що формування безпечної емоційної прихильності у дитини протягом першого року життя становить основу для здорового емоційного та соціального розвитку. Визначено, що відмінності в прихильності корелюють із відмінностями в проявах емоцій (Shiller et al, 1986), у наполегливості при виконанні завдань та якості гри (Beckwith, 1990). У віці двох років діти з безпечною прихильністю до матері проявляють більшу наполегливість у вирішенні проблем, приймають допомогу дорослого, більшою мірою досліджують об'єкти живої та неживої природи, використовують інструменти, проявляють менше реакцій дистресу, частіше співпрацюють та демонструють поступливість. Немовлята, що сформували безпечну прив'язаність, на другому році життя виявляють більшу готовність сприймати вимоги та обмеження дорослих (Bretherton, 1985; Beckwith, 1990; Field, 1990; Erickson et al, 1992).

Тож визначення чинників, що сприяють формуванню надійної прихильності важливе для створення сприятливого середовища розвитку дитини раннього віку. Згідно досліджень, ключовими чинниками для формування надійної прихильності є характеристики поведінки матері (або іншого близького дорослого) у взаємодії з дитиною.

Підсумовуючи описане вище, ми можемо виділити риси поведінки дорослого, що характеризують ефективну взаємодію та сприяють встановленню безпечної прихильності:

- тактильний та зоровий контакт;
- специфічні рухи та жести, спрямовані до немовлят («motionese»);

- використання простих фраз, повторення («infant-directed speech»);
- мотивація дитини до реакцій у відповідь на дії дорослого;
- чергування активності дитини та дорослого;
- чутливість та взаємна регуляція.

У випадку народження дитини із порушеннями психофізичного розвитку налагодження взаємодії, спілкування та формування батьківсько-дитячих відносин протікають із певними труднощами. Чисельні дослідження дітей раннього віку із порушеннями розвитку та їх матерів визначили ці труднощі збоку дитини та збоку близького дорослого.

По-перше, фізичні обмеження та обмеження здоров'я можуть призвести до того, що сигнали дитини про її потреби та стан можуть бути нечіткими, складними для сприймання та розуміння дорослим (Г. Кукуруза, А. Кравцова). До таких ускладнень можуть призвести не тільки значні фізичні обмеження але й легкі порушення в координації, гіпотонія або зниження порогу збудливості. У цих випадках немовля може бути пасивним без активного залучення дорослим, може уникати контакту або реагувати на нього посиленням плачу. Зокрема, передчасно народжені діти демонструють високу або низьку чутливість до симуляції, вузький діапазон проявів, що викликають увагу та емоційний відгук дорослого. У таких випадках матері, або іншим дорослим, важко будувати спілкування із малюком, що призводить до відчуттів безпорадності, провини. Адже, спілкування на тлі недостатнього розуміння сигналів дитини та недостатньо адекватного реагування стає декомпенсуючим для дитини. Небезпека такої ситуації в тому, що в найбільш складних ситуаціях комунікативні порушення посилюються, фіксуються та можуть призводити до недбалого або жорстокого поводження з дитиною (Х. Папушек, 2000).

По-друге, неврологічні порушення та порушення психічного розвитку можуть призводити до порушень комунікації. Труднощі, пов'язані із інтеграцією сигналів, що отримує дитина з зовнішнього світу, призводять до викривлень потреб та мотивації. Зокрема, при розладах спектру аутизму, взаємодія з дорослим не є метою дій дитини, та не пов'язується дитиною із задоволенням власних потреб. Діти з такими особливостями розвитку віддають перевагу сенсорним відчуттям, що не пов'язані із іншою людиною, і часто демонструють незадоволення при спробах залучити їх до спілкування та навіть до невербальної взаємодії.

Також якість соціальної взаємодії малюка з близьким дорослим залежить і від стану дорослого. Задоволення психоемоційних потреб малюка вимагає від близького дорослого врівноваженого емоційного стану, здатності зосередитися на спілкуванні, чутливості та гнучкого реагування. Ці риси стають ще більш важливими у випадку порушень комунікативної поведінки малюка внаслідок психофізичних порушень. Але ж стан матері, що має дитину із порушеннями психофізичного розвитку, характеризується стресом та переживаннями втрати, часто ускладнюється проявами сімейної дисфункції (Г. Кукуруза, О. Романчук, В. Ткачова).

Дослідження особливостей та джерел стресу, описане в монографії Г. Кукурузи [3], доводять, що емоційний стан матерів, що виховують дитину з порушеннями психофізичного розвитку якісно відрізняється від емоційного стану матерів, що виховують здорову дитину. Жінки, що виховують дитину з порушеннями розвитку, мають фрустровані потреби в розумінні та щирому ставленні значущого оточення, потреби в активності, спрямованій на досягнення мети. Характерною ознакою матерів, що виховують дитину раннього віку із порушеннями, є силь-

не внутрішнє напруження, що обмежує емоційну спроможність до спілкування. Постійний стрес, що супроводжує щоденне життя батьків дитини з порушеннями, істотно знижує здатність дорослих до гнучкого реагування та пошуку нових форм реагування на нетипові прояви дитини (Г. Кукуруза, 2013). Дослідження показують, що при взаємодії з матерями в пригніченому, депресивному стані, рівень збудження та активності дитини часто є низьким, ніби дитина відображує депресивний стан матері.

Враховуючи викладені вище результати досліджень, програми допомоги дітям раннього віку з порушенням психофізичного розвитку передбачають заходи, спрямовані на налагодження взаємодії й стосунків матері та дитини.

Широкого розповсюдження набули соціально-психологічні програми і тренінги, що мають на меті підвищення педагогічної обізнаності батьків, здатності адекватно реагувати на потреби та стан дитини, навчання навичкам ефективної взаємодії та керування поведінкою дитини. Як ми відмітили, налагодження ефективної взаємодії та спілкування є необхідною умовою розвитку дитини, що особливо важливо для дитини з порушеннями психофізичного розвитку.

Програми психологічної допомоги родині, що має дитину з порушеннями розвитку, що базуються на культурно-історичній теорії Л. Виготського, теорії діяльності О. Леонт'єва, С. Рубінштейна, теорії відносин Б. Анан'єва, М. Кабанова, В. Мясіщева, передбачають вплив на родину з метою оптимізації сімейного середовища задля найкращого розвитку дитини та її соціальної адаптації [4]. Система корекційної допомоги конкретній сім'ї будується на основі специфіки особистісних та міжособистісних порушень, що виявлені в процесі комплексного обстеження сім'ї та передбачають психологічне консультування, психолого-педагогічну та психокорекційну роботу з дітьми та їх батьками. Методика психологічної допомоги сім'ям, що виховують дітей із недоліками в розвитку створювалася авторами в рамках інтегративного підходу, що охоплює використання психокорекційних технік різних напрямів.

Раннє психотерапевтичне втручання як галузь психотерапії передбачає психотерапевтичні сеанси для діади «мати-дитина» та спрямоване на створення умов для задоволення потреб соціально-емоційного розвитку дітей раннього віку. Спрямованість психотерапевтичного впливу визначається методологією прямої психотерапії, але загальна ідея полягає в тому, щоб поліпшити умови для розвитку дитини через пом'якшення або подолання негативного впливу порушень батьківсько-дитячих стосунків.

Дослідження, висвітлені вище, дають змогу говорити, що для дитини раннього віку соціальна взаємодія та спілкування з близьким дорослим є змістом та водночас необхідною умовою психічного розвитку. Отже надання психологічної та педагогічної допомоги родині, що виховує дитину раннього віку з порушеннями психофізичного розвитку, безперечно потребує від фахівців особливої уваги до соціальної взаємодії дитини та близького їй дорослого.

Науковцями описані феноменологічні прояви соціальної взаємодії дитини в довербальному періоді, досліджене значення соціальної взаємодії в ранньому віці для психічного розвитку дитини, сформульовані характеристики спілкування як діяльності. Актуальним для розвитку ранньої допомоги є вивчення особливостей формування спілкування у дітей з порушеннями психофізичного розвитку. Наведені вище дослідження висвітлюють чинники, що ускладнюють налагоджен-

ня контакту в діаді «дитина – близький дорослий» та розвиток спілкування як збоку дитини, так і збоку дорослого.

Аналіз літератури дав можливість нам виділити характеристики поведінки дорослого, що сприяють встановленню якісного контакту та створенню розвиваючого середовища. Проведений аналіз також показує, що у світовій практиці терапевтичний або психолого-педагогічний вплив, спрямований на створення умов якісної взаємодії й спілкування близького дорослого з дитиною є їх важливою частиною програм ранньої допомоги та раннього втручання. Саме в цій галузі спеціальної психології існує потреба в подальших дослідженнях, пов'язана з реформуванням системи освіти та впровадженням нових видів допомоги дітям із порушеннями психофізичного розвитку та їхнім родинам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вступ до абілітації та реабілітації дітей з обмеженнями життєдіяльності: навчально-методичний посібник / Під ред. Шевцова. А. Г. – К.: ГЕРБ, 2007. – 288 с.
2. *Выготский Л. С.* Проблема возраста / Л. С. Выготский // Хрестоматия по детской психологии. / Л. С. Выготский. – Москва: ИПП, 1996. – С. 4–20.
3. *Кукуруза Г. В.* Психологічна модель раннього втручання: допомога сім'ям, що виховують дітей раннього віку з порушеннями розвитку: монографія / Г. В. Кукуруза. – Харків: Планета-прінт, 2013. – 244 с.
4. *Левченко И. Ю.* Психологическая помощь семье, воспитывающей ребенка с отклонениями в развитии. Методическое пособие / И. Ю. Левченко, В. В. Ткачева. – М.: Просвещение, 2008. – 239 с.
5. *Леонтьев А. Н.* К теории развития психики ребенка / А. Н. Леонтьев // Хрестоматия по детской психологии / А. Н. Леонтьев. – Москва: ИПП, 1996. – С. 20–27.
6. *Лисина М. И.* Формирование личности ребенка в общении / М. И. Лисина. – СПб: Питер, 2009. – 320 с.
7. *Миронова С.* Педагогічна допомога дитині раннього віку з особливостями психофізичного розвитку / С. Миронова // Вихователь-методист дошкільного закладу. – 2011. – № 5. – С. 67 – 72.
8. *Мухамедрахимов Р. Ж.* Мать и младенец: психологическое взаимодействие / Р. Ж. Мухамедрахимов. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2003. – 288 с.
9. *Папушек Х.* Значение невербального общения в раннем возрасте для психического развития / Х. Папушек, М. Папушек, К. Солоед. // Вопросы психологии. – 2000. – №3. – С. 65 – 72.
10. Раннее вмешательство: междисциплинарная помощь детям раннего возраста с нарушениями развития и их семьям. Пособие для специалистов / под ред. А. М. Кравцовой, А. В. Кукурузы. – Харьков, 2013. – 82 с.
11. *Романчук О.* Неповносправна дитина в сімі та в суспільстві / Олег Романчук. – Львів, 2008. – 334 с.
12. *Beckwith L.* Adaptive and maladaptive parenting. Implications for intervention / Beckwith // Handbook of early childhood intervention / Beckwith. – Cambridge, N. Y.: Cambridge University Press, 1990. – С. 53 – 77.
13. *Dunst C. J.* Child-directed motionese with infants and toddlers with and without hearing impairments [Електронний ресурс] / С. J. Dunst, E. Gorman, D. W. Hamby // CELL

reviews. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: www.earlyliteracylearning.org/cellreviews/cellreviews_v5_n8.pdf.

14. *Field T.* *Infancy* / T. Field.– Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1990.

15. *Stern D. N.* *The first relationship: Infant and mother* / D. N. Stern.– Cambridge: Harvard University Press, 1977.

16. *Stern D. N.* *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology mother* / D. N. Stern.– N. Y.: Basic books, 1985.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

1. *Shevtsov A. H.* (Ed). (2007). *Vstup do abilitatsii ta reabilitatsii ditei z obmezheniamy zhyttiedialnosti: navchalno-metodychnyi posibnyk*. Kyiv: GERB. [In Ukrainian].

2. *Vygotskij L. S.* (1996). *Problema vozrasta* [In Hrestomatija po detskoj psihologii] Moskow: IPP, pp. 4 – 20. [In Russian].

3. *Kukuruza H. V.* (2013). *Psykhologichna model rannoho vtruchannia: dopomoha simiam, shcho vykhovuiut ditei rannohoviku z porushenniamy rozvytku: monohrafiia*. Kharkiv: Planeta-print. [In Ukrainian].

4. *Levchenko I. Ju., Tkacheva V. V.* (2008). *Psihologicheskaja pomoshh' sem'e, vospityvajushhej rebenka s otklonenijami v razvitii. Metodicheskoe posobie*. Moskow: Prosveshhenie. [In Russian].

5. *Leont'ev A. N.* (1996). *K teorii razvitija psihiki rebenka* [In Hrestomatija po detskoj psihologii]. Moskow: IPP, pp. 20 – 27. [In Russian].

6. *Lisina M. I.* (2009). *Formirovanie lichnosti rebenka v obshhenii*. St. Petersburg: Piter. [In Russian].

7. *Myronova S.* (2011). *Pedahohichna dopomoha dytyni rannoho viku z osoblyvostiamy psykhofizychnoho rozvytku. Vykhovatel-metodyst doshkilnogo zakladu*, 5, 67 – 72. [In Ukrainian].

8. *Muhamedrahimov R. Zh.* (2003). *Mat' i mladenec: psihologicheskoe vzaimodejstvie*. St. Petersburg: Izd-vo S.-Peterb. un-ta. [In Russian].

9. *Papousek H., Papousek M., Soloed K.* (2000). *Znachenie neverbal'nogo obshhenija v rannem vozraste dlja psihicheskogo razvitija. Voprosy psihologii*, 3, 65 – 72. [In Russian].

10. *Kravcova A. M., Kukuruza A. V.* (Eds.). (2013). *Rannee vmeshatel'stvo: mezhdisciplinarnaja pomoshh' detjam rannego vozrasta s narushenijami razvitija i ih sem'jam. Posobie dlja specialistov*. Kharkiv: Planeta-print. [In Russian].

11. *Romanchuk O.* (2008). *Nepovnospravna dytyna v simi ta v suspilstvi* [Disable child in family and in society]. Lviv. [In Ukrainian].

12. *Beckwith L.* (1990). *Adaptive and maladaptive parenting. Implications for intervention*. In *Handbook of early childhood intervention*. Cambridge, N. Y.: Cambridge University Press, pp. 53 – 77.

13. *Dunst C. J., Gorman E., Hamby D. W.* (2012). *Child-directed motionese with infants and toddlers with and without hearing impairments*. *CELLreviews*, 5(10). Retrieved from <http://www.earlyliteracylearning.org/productsr.php>.

14. *Field T.* (1990). *Infancy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

15. *Stern D. N.* (1977). *The first relationship: Infant and mother*. Cambridge: Harvard University Press.

16. *Stern D. N.* (1985). *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and developmental psychology mother*. N. Y.: Basic books.